

# ARKEOLOGI I NORR 3

1990

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN



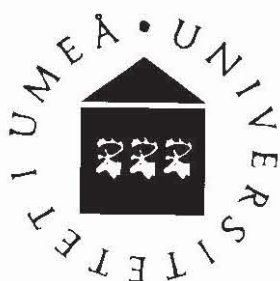
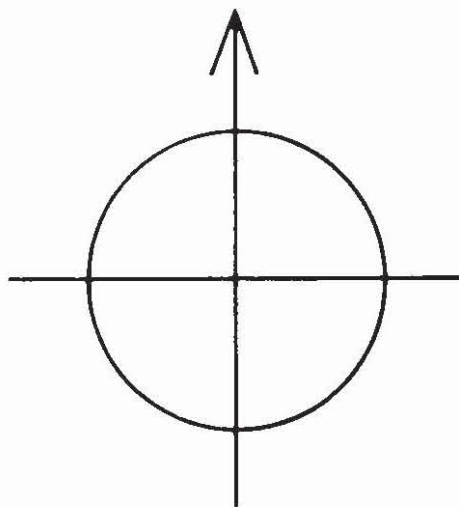
UMEÅ UNIVERSITET



# ARKEOLOGI I NORR

3

1990



UMEÅ UNIVERSITET  
Institutionen för arkeologi  
UMEÅ UNIVERSITY  
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,  
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-  
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget återger ett ristningsfält på Brådön, Nämforsen.  
Efter Hallström 1960.

ISSN 0284-558X  
Printed in Sweden by  
Centraltryckeriet, Umeå 1992



# Innehållsförteckning

Förord

## HÄLLRISTNINGSSEMINARIET VID NÄMFORSEN

*Mats P. Malmer*

Har nordlig och sydlig hällristningstradition påverkat varandra  
— i så fall hur, och varför? ..... 7

*Anders Hagen*

Regionindelning, særpreget og kontakt i bergkunsten ..... 19

*Per H. Ramqvist*

Hällbilder som utgångspunkt vid tolkningar av jägarsamhället .... 31

*Lars Forsberg*

De norrländska hällristningarnas sociala kontext — alternativa  
tolkningar ..... 55

*Evert Baudou*

Boplatsen vid Nämforsen ..... 71

## UPPSATSER

*Anders Huggert*

Vikarefångst vid Rickleåns mynningsvik för 4500 år sedan?  
— Ett bidrag till vår kunskap om stridsyxekulturen i övre Norr-  
land ..... 83

*Hannu Kotivuori*

Råbacken — En rösegrupp från förromersk järnålder i Nykarle-  
by, Österbotten, Finland ..... 105

*Kerstin Lundin*

Kokgropar i Norrbottens kustland. Ett försök till tolkning av  
kokgroparnas funktion ..... 139

Per H. Ramqvist

## Hällbilder som utgångspunkt vid tolkningar av jägarsamhället

Ramqvist, P.H. 1992. Hällbilder som utgångspunkt vid tolkningar av jägarsamhället. (Petroglyphs and the interpretation of hunter-gatherer societies.) *Arkeologi i norr* 3:31—54.

### *Abstract*

This paper mainly treats some features of the petroglyph sites at Nämforsen, Ångermanland, Norrfors, Västerbotten and Glösa, Jämtland, which are the largest sites of their kind in Norrland. Each site is analysed according to certain stylistic traits. It was found that there are important differences between them. In Nämforsen, for example, it could be noted that the line-pecked figures were located nearer to presumably better fishing-places than the wholly pecked-out figures. It could also be concluded that man-figures with elk-axes and single elk-axes, i.e. so-called ceremonial depictions, were clearly most frequent in areas with wholly pecked-out figures. The Glösa carvings, despite their local style, were shown to be closely connected with petroglyphs in some of the Norwegian sites not so far away.

The final part of the paper deals with the question of whether southern contacts in the choice of motif on the Norrlandic coastal petroglyph sites are shown or not. Thereby the main motifs (cup-mark, ships, wheel-crosses and foot-prints) characterising such a discussion are illuminated. The conclusion is that all but foot-prints could belong to an old motif world of the hunter-gatherers and that the foot-prints do not necessarily have to have been diffused from South Scandinavia to Nämforsen (which is the only site with foot-prints in Norrland). The foot-prints could also have reached Nämforsen in connection with western contacts. It is also argued that the carving as a phenomenon is an indication of a society in tension, connected either with contacts with groups of different socio-economic structures and interests, or that the hunter-gatherer society itself was undergoing structural changes.

*Per H. Ramqvist, Institutionen för arkeologi, Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sweden.*



## Inledning

Denna uppsats kommer att behandla de s.k. jägarbilderna eller de arktiska hållbilderna. Dessa representerar en del av de nordliga fångst- och jaktsamhällellenas figurativa kvarlevor. Genom fynd av ristningar på bl.a. små skifferstycken eller i form av skulpturala avbildningar på ceremoniella skifferknivar och bergartsyxor samt genom mossfynd av plastiska och relativt naturalistiska älghuvuden i trä, föreligger sammantaget i själva verket ett brett spektrum av olika typer av avbildningar. Men man kan trots det utan vidare anta att de avbildningar vi har påträffat på hållar och i form av andra avbildningar, endast utgör en ringa del av det totala antalet bilder eller figurer som varit i användning bland jägarfolken i taigaområdet. Bilden hade troligen en funktion i nuet och kunde kanske lika gärna ritats i sanden eller på bark, trä och annat lättförgängligt material.

Det efterlämnade figurmaterialet från taigaområdet har en sak gemensam över hela den vida eurasiska kontinenten, nämligen att taigans konung, älgen stod i centrum för intresset (fig. 1). Den dominerar totalt antalet avbildningar, såväl på hållar som på föremål och i skulpturform. En slutsats man kan dra av detta är att älgen ur försörjnings-synpunkt varit utomordentligt viktig, åtminstone ursprungligen. Det kan ju naturligtvis hända att "älgkulten" av tradition hänger med hos grupper som för länge sedan övergått till andra huvudnäringar, men detta får nog anses höra till ovanligheterna. Att älgen *de facto* varit ett viktigt byte visas ju tydligt och klart på undersökta boplatser där älgbenen vanligen dominerar (Ekman & Iregren 1984). I de nordskandinaviska inlandsmiljöerna finns också en mängd fångstgropar av vilka en del använts under stenåldern (Spång 1981).

Jag kommer nedan att behandla några drag hos jägarristningarna som kan användas vid tolkningen av de samtida förhållandena i och mellan jägar-samlargrupperna. Det finns sannolikt många för oss dolda meningar och betydelser att upptäcka i det mångfacetterade hållbildsmaterialet. Materialet är kanske bättre än många andra arkeologiska lämningar när det gäller att analysera meningar och innebörder i jägar- och samlargruppernas världsbild. Naturligtvis handlade bildskapandet för jägargrupperna själva om religiösa föreställningar angående förhållandet byte - bild - människa, men i och med att de efterlämnade figu-



rerna också är en form av skriftspråk, skulle man kunna anlägga ”diaklektgeografiska” aspekter på figurerna, dvs. hur ”stilen” eller kanske bättre traditionen att avbilda varierar geografiskt. Kan man klarlägga detta, har man också möjlighet att knyta ihop områden som ur vissa synpunkter, såsom religiöst och socialt, stod varandra närmare. Inom sådana konstellationer kan man också anta att socialt umgänge och utbytesverksamheter förekom på ett relativt omfattande sätt.

Ser man t.ex. på framställningen av älgbilder utmed taigaområdet slås man av den ytligt likartade framställningen samt en ofta återkommande datering till perioden senneolitikum (SN) och bronsålder (BRÅ). En närmare analys skulle kanske avslöja områdesspecifika drag. Ett sådant drag beträffande älgbilderna i mellersta Sibirien är att älgarna avbildats springande. Det gäller lokaler längs de mellersta loppen av älvarna Jenisei, Angara och Tom (fig. 1). I det perspektivet kan man också notera att de oftast förekommande älgbilderna i norra Fennoskandien inklusive Karelen har många gemensamma drag som inte återfinns inom det föregående området. Det tycks således finnas hållristningskretsar, här exemplifierade av mellersta Sibirien och norra Fennoskandien, som utifrån en gemensam bas under kulturell variation utvecklats vissa ”makrostilar” eller områdesspecifika uppfattningar om hur t.ex. en älg ska avbildas. Det ser ut som området mellan Uralbergen och Jenisei har en gemensam makrostil. Denna utbredning stämmer ju också väl med den geografiska situationen där Ural respektive Jenisei ramar in ett uppenbarligen mycket rikt och varierat låglandsområde. Med ett fullständigare material till hands skulle man kanske också ytterligare kunna specificera andra makrostilar.

Flyttar man ner perspektivet på en lägre nivå, kan man märka att också inom en makrostil förekommer en stor variation i framställningarna. På denna nivå skulle detaljer i utformningarna kunna avslöja kontakter och förhållanden mellan olika stamområden inom det större makroområdet.

Det är sannolikt att åtminstone de större hållristningslokalerna intog en särställning i jägar/samlargruppernas sociala och religiösa liv. Sådana samlingsplatser, ceremoniella komplex, centralplatser eller vilken beteckning man nu vill ge dem, ska vara belägna på ett sådant ställe och användas under en säsong, att en större mängd människor relativt enkelt kan försörja sig där. Sådana platser finns i Norrland. Nämforsen vid

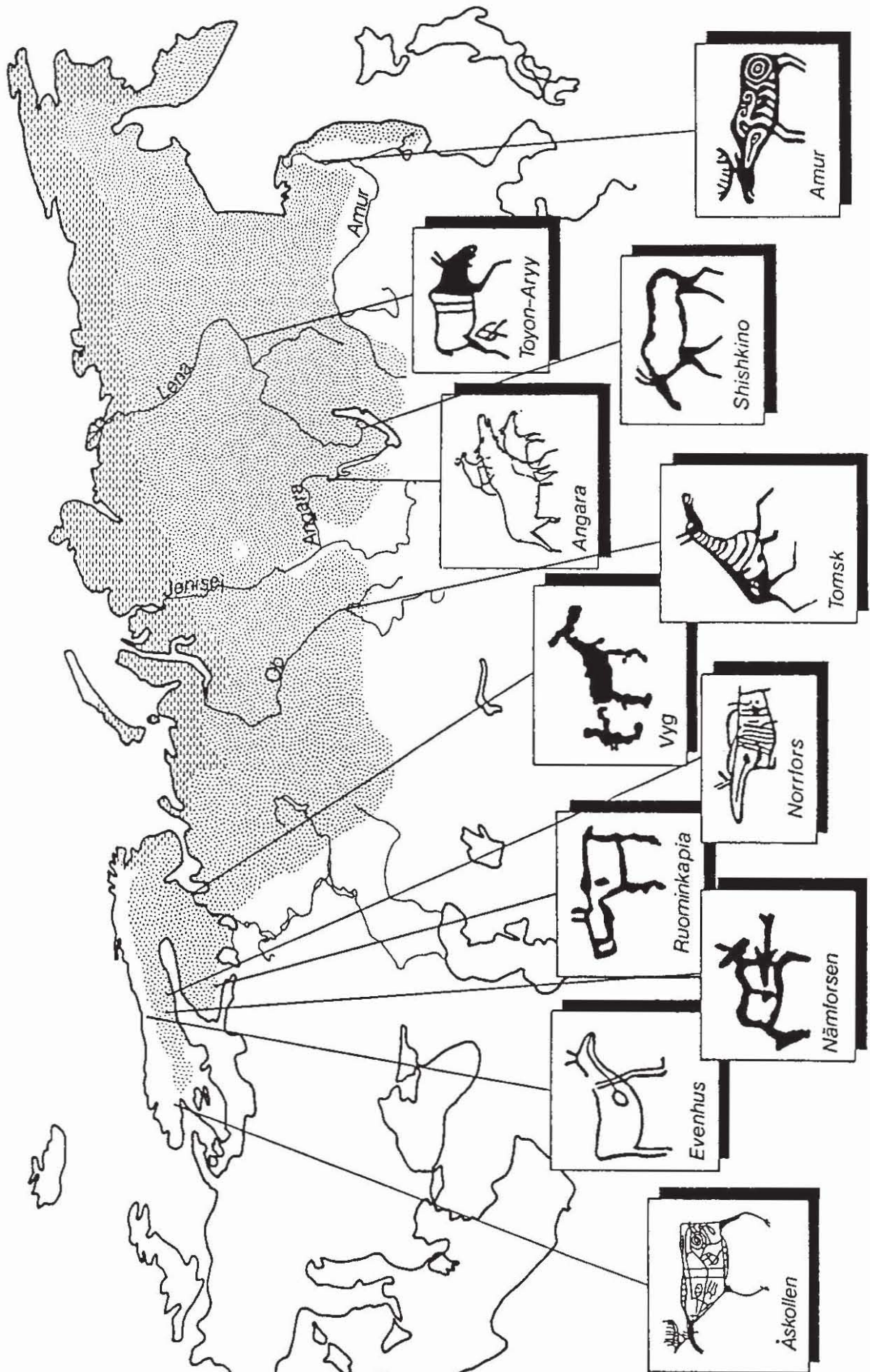


Fig. 1. Exempel på älgavbildningar inom den eurasiska taigan.



Ångermanälven utgör utan tvivel en ståndan och det är sannolikt att också Norrfors vid Umeälven samt den nu ödelagda lokalen i Porsi i Luleälvens dåtida nedre lopp utgjort sådana samlingsplatser för de stammar som bodde vid dessa älvar.

Om ett försök till generalisering angående de norrländska förhållandena ska göras kunde man föreslå att de stora samlingsplatserna utmärktes av hållristningar som höggs och brukades på sommaren. Man försäkrade sig genom bilderna och därmed sammanhängande riter om att den kommande vinterns älgjakt skulle gå bra och att det skulle finnas gott om älg (reinkarnation av älg). Under vintern flyttade man en bit in i inlandet och från en sådan basboplats företog mindre jaktgrupper kortare eller längre utflykter till särskilda jaktstationer där optimala jaktbetingelser förelåg. I samband med denna vinterjakt gjordes ibland också bilder (jfr Taavitsainen 1978). Vid denna tidpunkt på året framställdes hållmålningar, på jaktgruppsnivå och för tillfälliga jaktbefrämjande syften.

I Finland är inga hållristningar funna medan däremot ett 50-tal hållmålningenslokaler är kända (Taavitsainen 1977). Om denna fördelning representerar verkliga förhållanden och inte en forskningslucka måste man tänka sig att de kollektiva jaktritualerna på samlingsplatserna, antingen inte förekom eller att de tog sig helt andra former. Kanske antyder den av Carpelan (1975:6, fig 1) publicerade sammanställningen av björn- och älghuvudföremålen en strukturell skillnad gentemot Skandinavien och områdena längre österut. I Finland förekommer nämligen oproportionellt många sådana föremål, vilket kan betyda att älghuvudstavar, älghuvuddolkar och -klubbor och liknande, ersatte eller befanns lika funktionella som de i hällen ristade figurerna.

Nu förekommer också älghuvudstavar avbildade ensamma och i funktion tillsammans med människor i t.ex. Nämforsen, vilket inte påverkar förhållandet att de två områdena kunde ha både gemensamma och skilda drag i riternas genomförande. I båda områdena användes älghuvudstaven, men i Skandinavien hade också hållristningarna en viktig funktion, medan dessa inte spelade någon roll i det sydfinska området, där intogs istället de tredimensionella miniartyravbildningarna (på t.ex. dolkar) och jaktgruppsrelaterade vintermålningarna en betydligt viktigare ställning. I mängd kanske likvärdiga tecken på älgkult, men områdesvis strukturerade på olika sätt. I och med detta är vi också inne på frågan om varför hållristningar över huvud taget gjordes. En fråga som vidare berörs i uppsatsens avslutning.

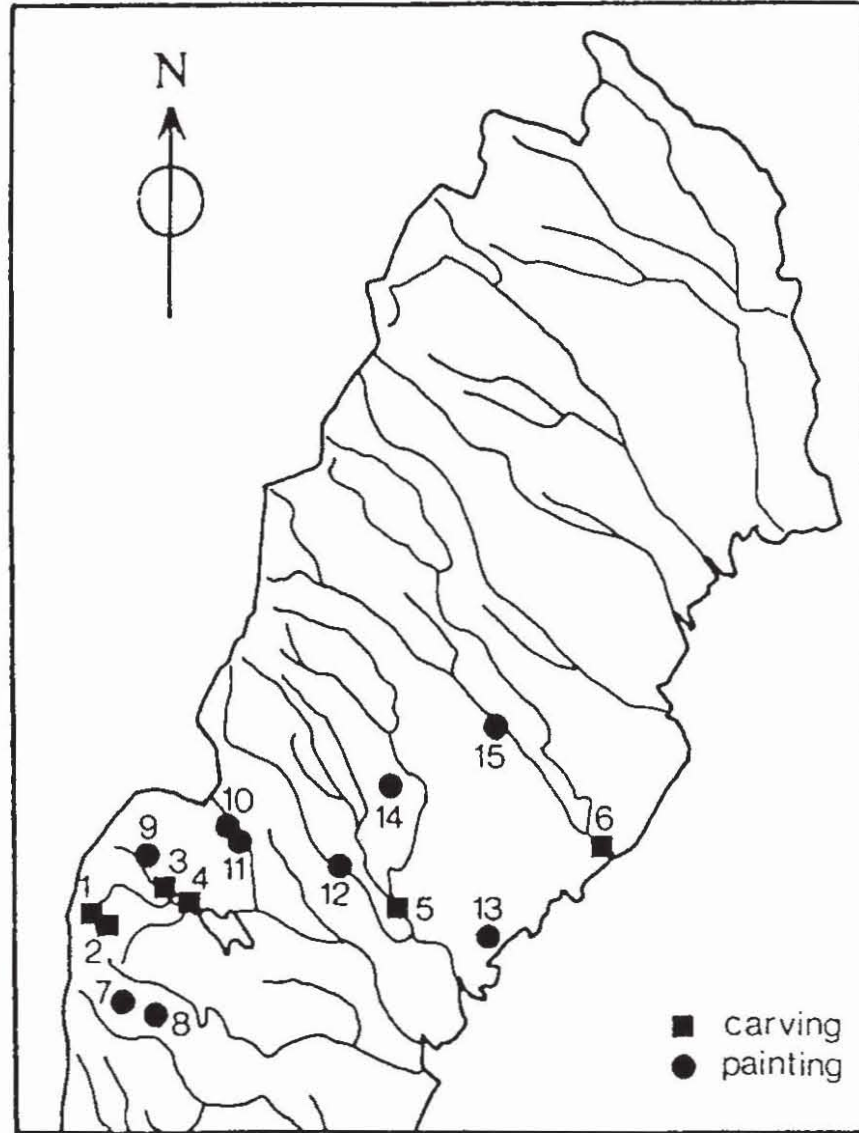


Fig. 2. Hällbildsförekomsterna i Norrland.

*Carvings*

1. Landverk, Ånnsjön, Åre parish, Jämtland.
2. Håltbergsudden, Ånnsjön, Åre parish, Jämtland.
3. Gärdeforsen, Offerdal parish, Jämtland.
4. Glösabäcken, Alsen parish, Jämtland.
5. Nämforsen, Ådalsliden parish, Ångermanland.
6. Stornorrfors, Norrfors, Umeå parish, Västerbotten.

*Paintings*

7. Flatruet, Tännäs parish, Härjedalen.
8. Grannberget, Särvsjö, Hede parish, Härjedalen.
9. Hästskotjärn, Kall parish, Jämtland.
10. Hällberget, Skärvången, Föllinge parish, Jämtland.
11. Brattberget, Skärvången, Föllinge parish, Jämtland.
12. Fångsjön, Ström parish, Jämtland.
13. Åbosjön, Sidensjö parish, Ångermanland.
14. Storberget, Åsele parish, Lappland.
15. Umeälven, Lycksele parish, Lappland.



För att titta på hur hållristningarna kan variera inom ett relativt begränsat område ska jag i det följande ta upp några platser som kan betraktas som samlingsplatser för enskilda norrländska grupper.

## Norrländska bilder

Det finns tre platser i Norrland som man kan ta som utgångspunkt för en diskussion om områdesbundenhet och lokal variation, nämligen Nämforsen vid Ångermanälven, Norrfors vid Umeälven och Glösa nära sjön Alsen i Jämtland (fig. 2). Dessa utgör de största hållbildslokalerna i Norrland, men de skiljer sig på flera sätt. De två förstnämnda ligger vid stora forsar i nedersta delen av två stora älvar och i direkt anslutning till kusten, medan Glösa ligger i inlandet ca 200 km från kusten. Vad gäller antalet bilder är Nämforsen med sina ca 2000 figurer betydligt större än de båda andra som endast omfattar 60-70 figurer.

Utan att gå in på kronologiska problem förutsätter jag här att de är skapade inom samma grova kronologiska intervall ca 3000-1000 f.0. Till grund för detta antagande ligger ett par förhållanden, nämligen att Norrforsbilderna över huvud taget inte kan vara äldre än 2000 f.0 (Ramqvist 1988) och att den boplats som ligger vid Nämforsen tycks ha varit i bruk under perioden ca 3000 f.0-500 e.0, men har en tyngdpunkt under senneolitikum - bronsålder (Baudou 1977). Dessutom finns goda exempel på Vita havsområdet på hållbildsframställningar under denna period (Sawwatejew 1984). Det är således möjligt att det bland de flesta av jägargrupperna förelåg sådana sociala och andra förhållanden under denna tid som gjorde att hållristningsproduktion stimulerades. I andra områden såsom Alta har dock hållristningsproduktionen pågått under mycket lång tid, från senmesolitikum till förromersk järnålder (t.ex. Helskog 1988).

## *Nämforsen*

Ur stilistisk synpunkt kan man hävda att hållristningsfigurerna i Nämforsen är relativt enkla och till mycket stor del saknar den för nordliga och nordöstliga områden typiska "berättartraditionen". Det har bl.a.

hävdat att de helt uthuggna figurerna representerar ett yngre skikt än de linjehuggna (Hallström 1960:287, Malmer 1981:96), men att huggningsteknikerna också förekommer sida vid sida (Hallström 1960:287). Malmer antyder möjligheten av att dessa helt uthuggna figurer (Malmers typ C) är ett resultat av sydliga influenser, möjligen från Östergötland eller Mälardalen där denna teknik dominerar.

Som framgår av Helskogs (1988) omfattande arbeten angående Altaristningarna förekommer helt uthuggna figurer på de flesta nivåer, även på de högsta, vilket enligt honom innebär en datering mellan 3600-4200 f.ö (kalibrerat). De uthuggna bilderna förekommer ju dessutom rumsligt tillsammans med linjehuggna figurer (Malmers typer A och B). Om skillnaden inte är kronologisk kan den t.ex. vara funktionell i så motto att de helt uthuggna bilderna på en yta representerar ett scenario och de linjehuggna ett annat. Antydningar till detta finns t.ex. på den berömda "rengärdes"-ristningen i Bergbukten i Alta (Helskog 1988, titelbladet), där rengärdet, som väl ska föreställa en fångstanordning för vildren och älg, i stort sett endast innehåller figurer av A- och B-typ, medan den intilliggande scenen med björnjakten huvudsakligen utgörs av C-typ. Dessa två bildsekvenser är att betrakta som två olika scener beskrivande två olika aktiviteter, där två olika tekniker använts kanske för att understryka den inbördes samhörigheten i varje scen.

Med denna alternativa förklaring ville jag endast antyda möjligheten av att de helt uthuggna respektive de linjehuggna inte behöver ha någon kronologisk eller annan avgörande betydelse i tolkningen. Men man måste ju ta hänsyn även till den tendens som finns inom t.ex. Vitahavsområdet att bilderna där i mycket större utsträckning än i Skandinavien är helt uthuggna och att i Norge utanför Alta, de helt uthuggna praktiskt taget saknas bland de s.k. jägarristningarna. För att använda Malmers diffusionistiska språkbruk, är Vitahavsområdet sett ur ett taigaperspektiv ett typiskt innovationsområde då det gäller de helt uthuggna figurerna.

Oavsett vad de två typerna, uthuggna och linjehuggna figurer representerar kan det i detta sammanhang vara intressant att se hur de olika huggningsteknikerna fördelar sig på olika ytor i Nämforsen. Hallström (1960:139ff) indelade ristningarna i tre grupper: I = ristningarna på fastlandssidorna, II = ristningarna på Notön samt III = ristningarna på Brådön (fig. 3). Han indelade vidare grupperna i inte mindre än 262 ristningsytor. Dessa indelningar har i princip accepterats av efterkomman-



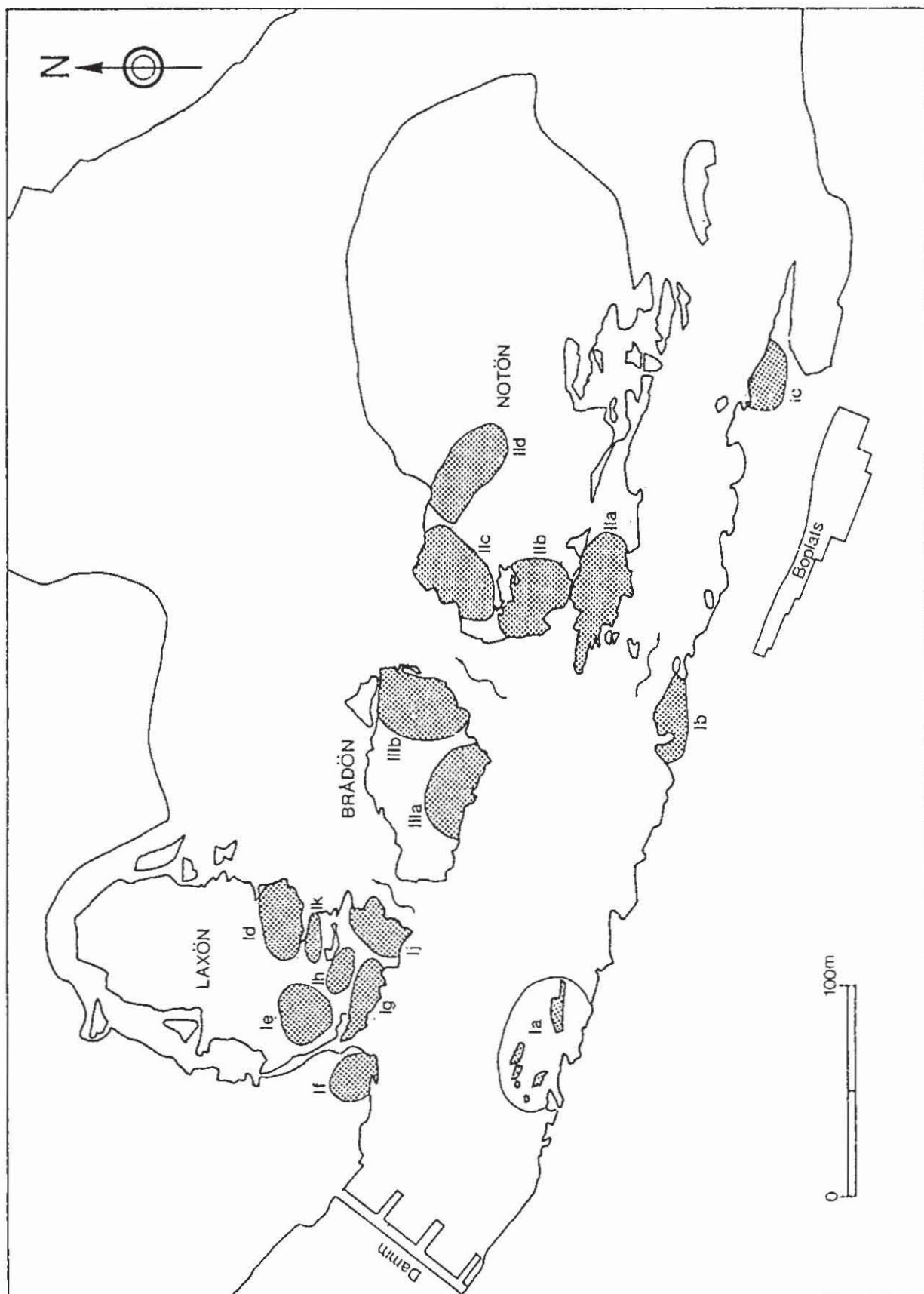


Fig. 3. De 16 koncentrationerna med hållbilder i Nämforsen.

de forskning (t.ex. Malmer 1981), men jag har dock funnit dem svår-använda, varför jag här valt att avgränsa topografiskt sammanhållna ristningsytor (Ramqvist 1989). Utifrån bildernas spridning och koncentrationer kan man då indela dem i 16 mindre, men inbördes sammanhållna grupper. Riktigt alla figurer hamnar inte inom dessa 16 enheter, utan enstaka bilder ligger utanför. Det kan förresten vara intressant att fråga sig varför bilder i enstaka fall placeras förhållandevis långt från koncentrationerna. I den nya indelningen ligger 10 grupper på fastlandssidorna, 4 på Notön samt 2 grupper på Brådön. Utifrån denna nya indelning framgår några likheter och olikheter mellan grupperna.

Beträffande de helt uthuggna och de linjehuggna älgfigurerna (fig. 4) finner man t.ex. att yta IIIb utgörs helt av linjehuggna älgar. Sådana älgar dominerar också helt ( $> 75\%$ ) på ytorna IIa, IIb, Ib och Ij samt är vanligast ( $\approx 65\%$ ) på ytorna Ig, IIc, Ia samt IIIa. Helt uthuggna älgar dominerar däremot på ytorna Ik, IIb, If, Id och Ic. Av denna rumsliga fördelning och om vi håller oss till Hallströms och Malmers uppfattning om ristningstypernas relativa ålder, kan man dra följande slutsats: de mest attraktiva platserna användes först, varefter mindre attraktiva lägen valdes framför möjligheten att hugga nya bilder över gamla. Minst attraktiva var de norra ytorna på Laxön (Id, Ie, If, Ih och Ik) samt mellanytan på Notön (IIb). Ett gemensamt drag för dessa ytor är att de alla ligger i "bakvattnet" i förhållande till forsarna och till någon närliggande ö eller fastlandsdel. Kanske ett tecken på vad som avsågs med attraktivt läge blir: smal passage med kraftigt forsande vatten, såsom mellan ytorna Ij och Brådön, mellan IIIb och IIc samt mellan Ib och IIa. Det som i sådant fall utgör nyckeln till placeringen av de linjehuggna (äldsta?) bildytorna på platsen blir då de bästa fiskeplatserna. Där det var lättast att fånga lax, där placerades också bilderna, eller med andra ord, dit förlades också den avbildande delen av den jaktmagiska ritualen. Senare bilder placerades i huvudsak med hänsyn till de primära platserna.

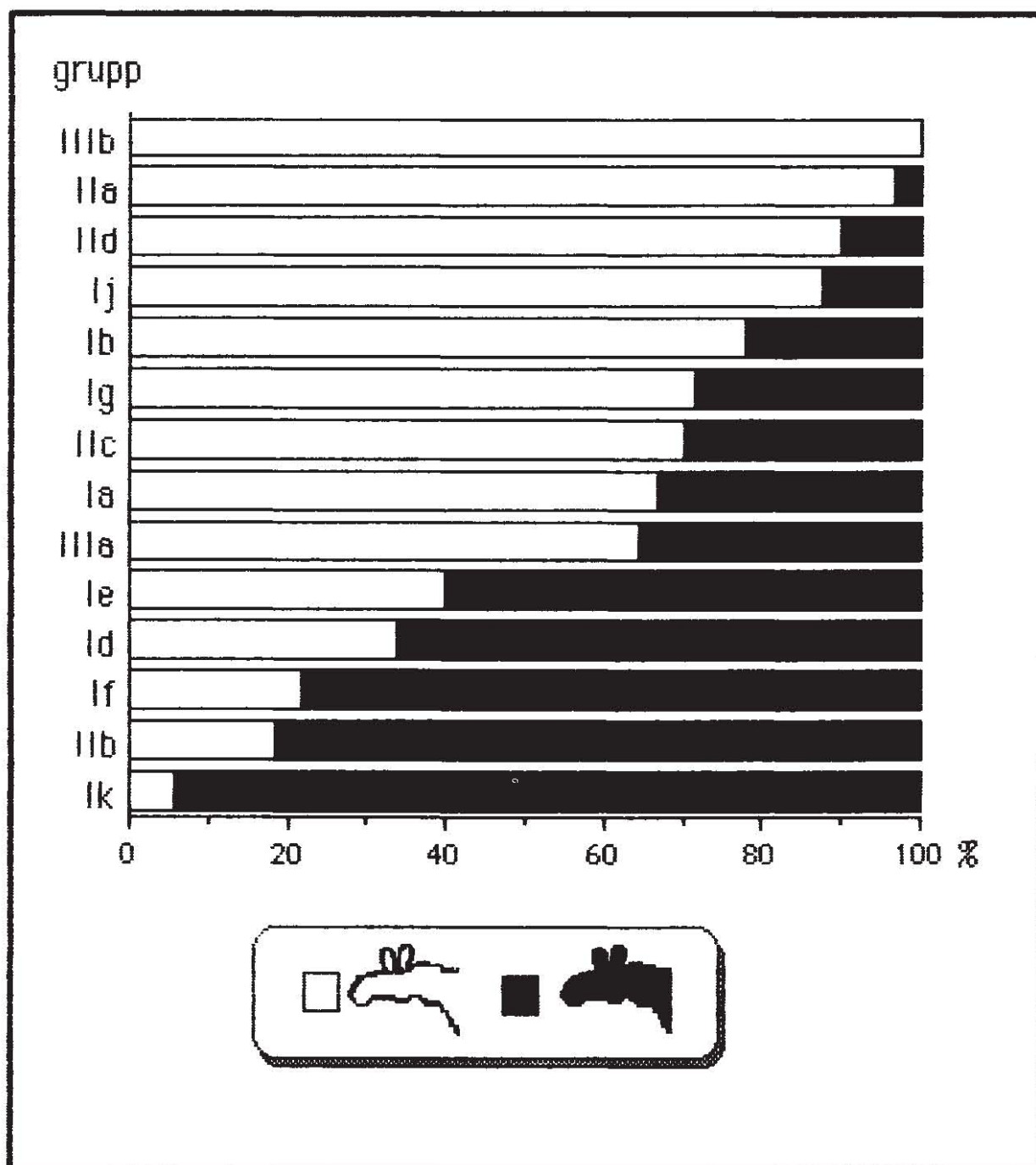


Fig. 4. Fördelningen av de helt uthuggna respektive linjeristade figurerna på de 16 ytorna i Nämforsen.

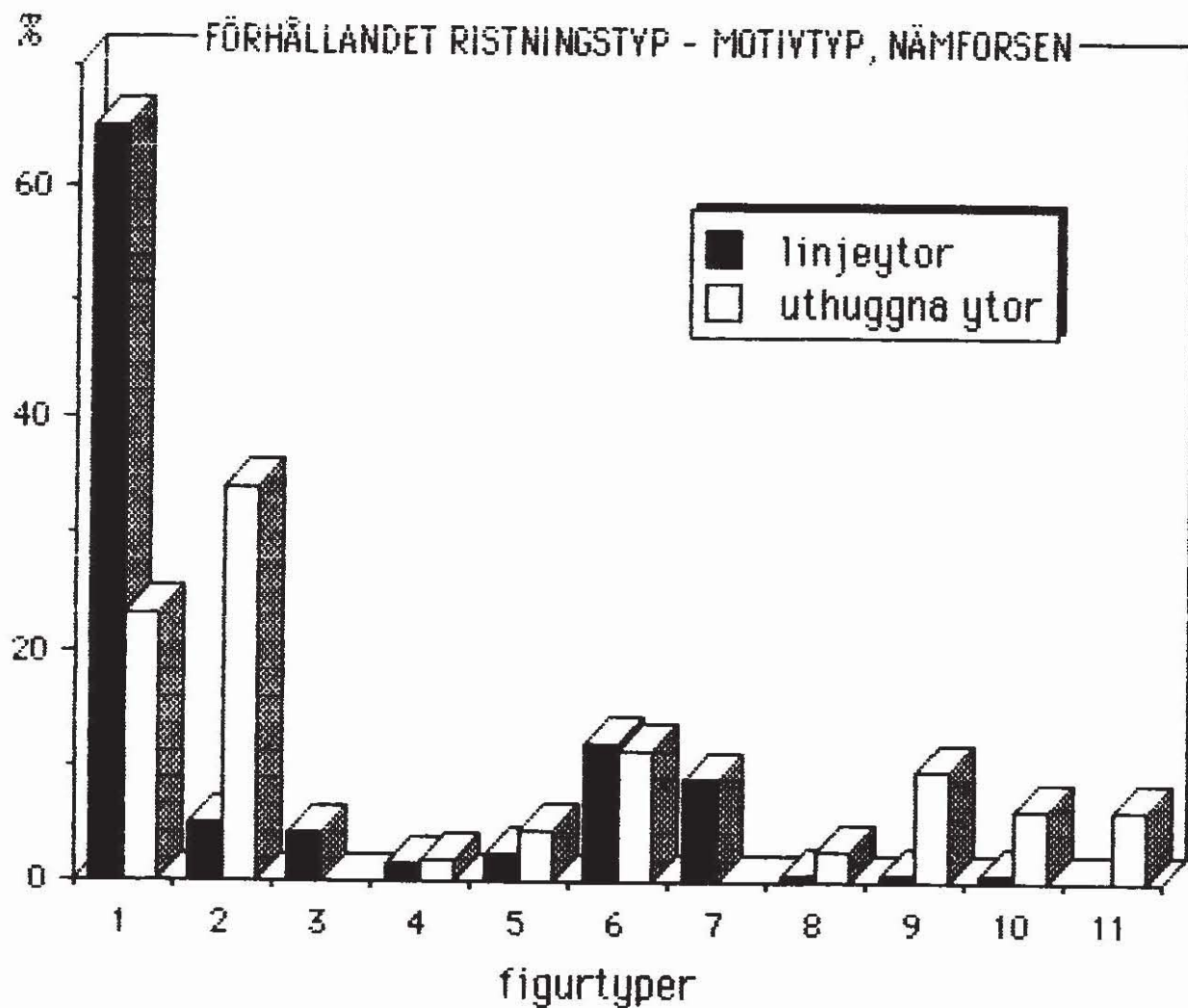


Fig. 5. Förhållandet mellan olika typer av motiv på ytor som domineras, dvs har mer än 75 % linjehuggna älgar respektive helt uthuggna älgar. 1=skepp; 2=människa; 3=fotsula; 4=fågel; 5=fisk; 6=vinkelfigur; 7=skålgrop; 8=cirkelkors; 9=människa med symbol; 10=människa med älg huvudstav; 11=älg huvudstav.



När det gäller sambandet mellan olika typer av motiv på de ytor som domineras av linjehuggna respektive helt uthuggna figurer (fig. 5) är det slående att skepps- eller båtfigurer i betydligt större grad förekommer på ytor som domineras av linjehuggna älgar. Likaså förekommer skålgroparna och fotsulorna endast i samband med linjehuggna figurer medan cirkelkorsen (av vilka flera är fragmentariska och osäkra) förekommer tillsammans med båda ristningstyperna. Människofigurer, med eller utan tillhörande älghuvudstavar eller redskap, och ensamma älghuvudstavar förekommer huvudsakligen tillsammans med helt uthuggna figurer. När människofigurer förekommer på linjehuggna ytor är också dessa linjetecknade. Fågel-, fisk- och vinkelfigurmotiv förekommer i ungefär lika stor utsträckning på båda ristningstyperna.

Om man ska dra några slutsatser av dessa korologiska förhållanden kan man första konstatera att de vanligen framdragna s.k. sydskandinaviska ledformerna, nämligen fotsular, skålgropar, cirkelkors och vissa skepp, inte förekommer på de av samma forskare föreslagna yngre bildytorna, dvs. där de helt uthuggna bilderna dominerar.

Tvärtom finns en klar tendens i materialet att fotsular och skålgropar (och skepp) istället förekommer på linjeristade ytor. Det måste framhållas att det tycks föreligga ett viktigt samband mellan de inbördes förekommande motivens tekniska utförande, nämligen att där helt uthuggna bilder dominerar är samtliga figurtyper helt uthuggna och på ytor där linjefigurer dominerar är samtliga motiv linjeristade. Det föreligger alltså ett kompositionellt samband mellan de enskilda motiven, vilket alltså stöder det ovan nämnda förslaget att bilder ingående i samma komposition också huggits i samma teknik. Däremot innehåller de helt uthuggna bildytorna en betydligt större andel människor och symboler, särskilt älghuvudstaven. Man kan ställa sig frågan varför tekniken att helt uthugga bilder valdes när man avbildade rituella handlingar, om nu människor med älghuvudstavar representerar rituella handlingar? Med denna fråga antyds alltså möjligheten av att en teknik valdes framför en annan på grund av den för stunden behövliga bildkompositionen och alltså inte är en stil i egentlig mening utan mer ett uttryck för ett medvetet användande av teknik för att uppnå vissa syften. Man kan t.ex. tänka sig att de helt uthuggna bildytorna användes vid tider då jakten kröntes med framgång och ingen större oro inför nästkommande säsongsjakt förelåg och att den linjeristade tekniken, som ju lämnar t.ex. djurkropparna öppna och ofta innehåller något inre organ som enligt Hult-



krantz (1989) kan tolkas som reinkarnationsönskan, användes när större osäkerhet förelåg inför kommande vinterjakter.

Intill hållristningarna undersöktes 1944-45, på älvens södra strand (jfr fig. 3), en boplats som är en av de största och rikaste fångstboplatserna i Norrland. Undersökningen är dock endast översiktligt publicerad (Baudou 1977:71ff, Ekman & Iregren 1984:69ff) varför någon ingående redovisning ej kan ske. Boplatserna är använd under perioden ca 3000 f.Kr-500 e.Kr (Baudou 1977:71ff) och har gett en mångfald fynd från framförallt bronsålder, men också relativt många fynd från det äldre skedet ca 3000-1500 f.Kr. Även enstaka fynd som normalt hör hemma i den sedentära jordbrukande bebyggelsen, såsom eldslagningsstenar, vanliga under yngre romersk järnålder och folkvandringstid, samt järnspetsar och knivar, påträffades på boplatserna. Fynden visar således att boplatserna utnyttjats under lång tid och av människor delaktiga i helt olika samhällssystem, varför dess funktion sannolikt inte varit densamma under hela brukningstiden. Det är då inte heller troligt att hållristningarna producerats under hela denna period. Vad som förefaller mest sannolikt är att ristningarna och boplatserna hör samman under den äldsta tiden samt under hela eller delar av bronsåldern.

Nämforsenboplatserna är omgivna av ett flertal andra boplatser, både längs älven och i anslutande biflöden och sjösystem (Baudou 1977:68ff.). De flesta andra boplatserna karakteriseras, när det gäller benfynd, av älgben, vilket inte enbart gäller detta område, utan större delen av det norrländska inlandet. Därför är det anmärkningsvärt att älgben inte påträffades på boplatserna vid Nämforsen (Ekman & Iregren 1984:69, tab. 6.1.11). Särskilt som hållbilderna helt domineras av älgfigurer i olika former. En slutsats man kan dra av detta förhållande är att älgen - som föda - inte betydde någonting när man uppehöll sig på boplatserna vid hållristningarna, men att älgen betydde nästan allt i sinnevärlden. Detta måste förklaras av att älgen i fångstgruppernas årscykel var det viktigaste viltbrådet.

Då det på nästan samtliga av taigans hållbilder framställs hornlösa älgar, liksom ofta älgar i flock, måste de avbildade älgarna avse vinterälg. Älgen faller nämligen hornen under vintern och de börjar växa tillbaka under april-maj. Därför får man dra slutsatsen att också vintern var den säsong då älgen hade den största betydelsen i resursutnyttjandet. Den ur klimatisk och biologisk synpunkt kargaste årstiden var vintern och då är det också logiskt att just den periodens födoanskaffning åtnjuter sär-

skilt stor rituell uppmärksamhet. Det är av den anledningen älgkulten blomstrar i taigaområdet. Älgkulten tar sig bl.a. uttryck i användandet av älg huvudyxor, älg huvudstavar, älg huvudförsedda båtar och skepp samt diverse avbildningar av sådana företeelser.

## Norrfors

Lokalen i Norrfors upptäcktes 1984 och har presenterats och diskuterats tidigare (Ramqvist, Forsberg & Backe 1985a, 1985b, Ramqvist 1988), varför någon närmare presentation inte är nödvändig här. Ristningarna låg omkring 2000 f. 0 på en liten ö i en större fors som mynnade ut i havet. Ur den synpunkten liknar det förhållandena i Nämforsen. De 60-tal figurerna utgörs av älgar, båtar, samt enstaka människor, fåglar samt ett säkert, men fragmentariskt cirkelkors. Ur stilistisk synpunkt kan det konstateras att älgfigurerna i Norrfors är betydligt oftare framställda i s.k. röntgenperspektiv än på någon annan norrländsk lokal (fig. 6). Någon meningsfull spatial analys är på denna lilla lokal inte möjlig att göra varför vi detta sammanhang får nöja oss med att konstatera den stilmässiga särarten samt förekomsten av ett cirkelkors.

## Glösa

En intressant fyndplats ca 500 meter norr om sjön Alsen, utgör hållristningarna i Glösa i centrala Jämtland (Hallström 1960, Jensen 1973, 1989). På hållar i en forsande del av den lilla Glösabäcken trängs ett 60-tal bilder på endast ett 70-tal kvadratmeter. Det omgivande landskapet är det sjörika inlandet och de karakteristiska fornlämningarna är fångstgroparna och boplatserna av stenålderskaraktär. Några spridda s.k. insjögravar förekommer också i anslutning till Alsensjön (Jensen 1973).



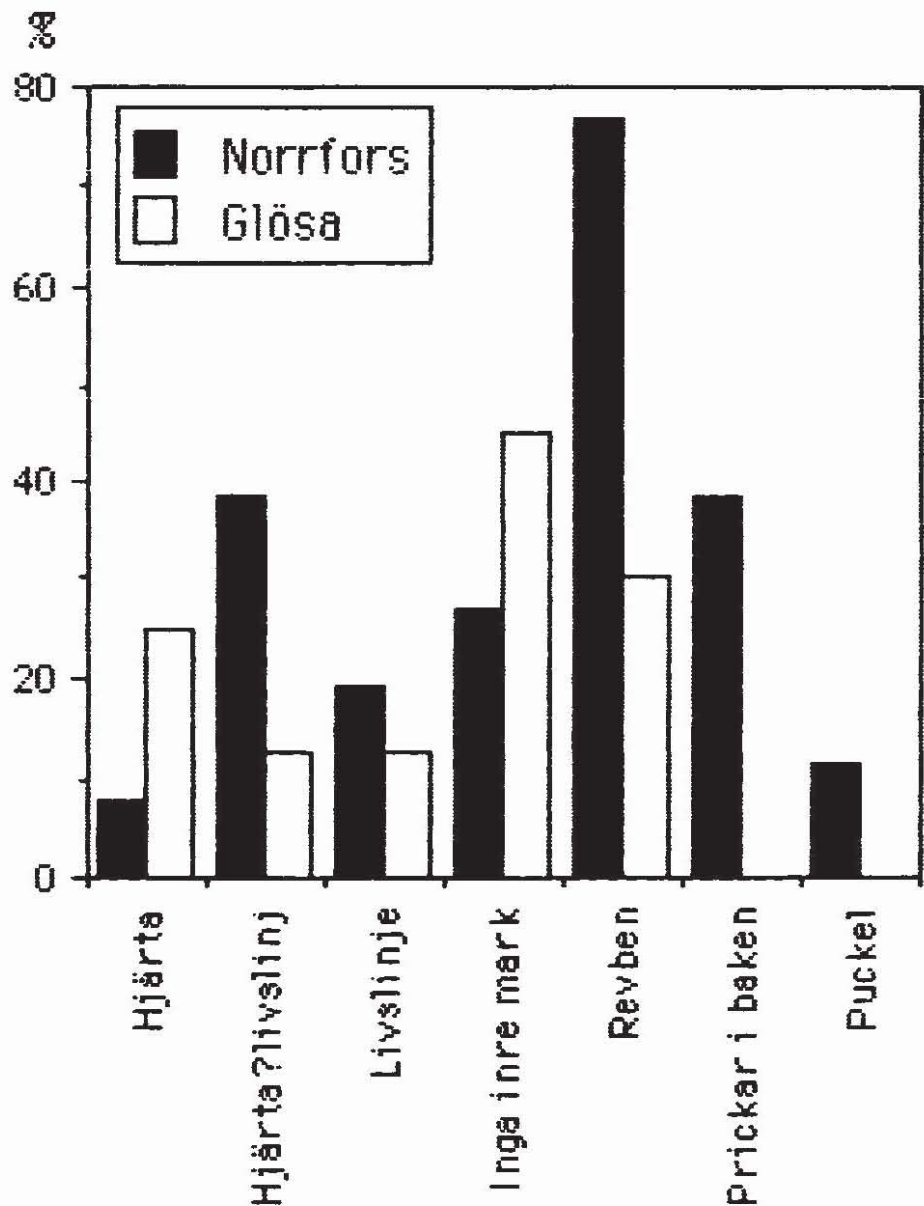


Fig. 6. Jämförelse mellan älgfigurernas utformning i Norrfors och Glösa avseende inre markeringar i älgkroppen.

Hällristningarna (fig. 6) är relativt tätt samlade, men grupperar sig i tre grupper, med ca 27, 9 respektive 8 säkert identifierade figurer. Till detta kommer ett antal till motiv oidentifierade figurer samt ett smärre antal älgfigurer som ligger utanför de tre koncentrationerna. Det sammanlagda antalet figurer uppgår enligt Hallström (1960:65ff.) till ca 65. Det huvudsakliga motivet är älggen som i 40 fall är komplett bevarad.

Älgen är för övrigt det enda klart utskiljbara djuret, även om det starkt schematiserade framställningssättet ibland gör djurfigurerna svåra att artbestämma. Ej heller förekommer säkra båtar, människor eller andra levande väsen avbildade på hällarna. Dock finns två s.k. nätfigurer. Dessa är rektangulära och i det ena fallet försett med ett tätt, asymmetriskt nätverk, medan det andra är försett med ett glest, symmetriskt nätverk.

Glösa-figurerna saknar praktiskt taget överskärningar och ger ett intryck av att ingå i kompositioner, fränsett dem som faller utanför koncentrationerna. Uppradningar ovanför eller bakom varandra är typiska. Endast ett fåtal faller ur en sådan bild. Det annars karakteristiska med denna lokal är den kropps-, ben- samt hals-huvudform djuren getts. Kroppsformen varierar från närmast rektangulär till ovalt droppformad, med variationer däremellan. I huvudsak dock åt det ovala hållet. Benen är återgivna alla fyra, men oftast har de två frambenen eller bakbenen nedtill förenats med ett tvärstreck. Ibland har utrymmet mellan t.ex. två framben helt uthuggits. I några andra fall har både fram- och bakben nedtill förenats med ett tvärstreck. Halsen och/eller huvudet är i 75 % av fallen helt uthuggna och närmast att likna vid linjetecknade och där detta icke är fallet förekommer nästan alltid ett tvärstreck över halsen. Dessa tre drag samt kompositionen får anses utmärkande för Glösafigurerna. Däremot förekommer sällan mer omfattande inre markeringar i djurens kroppar (fig. 6). I 25 % av fallen förekommer hjärta, 13 % av figurerna har en livslinje, 18 % vad som kan tolkas som njure/lever och 18 % har någon annan inre symbol. Älgfigurernas genomsnittliga längd är 42,7 cm (varierar mellan 24 och 63 cm) och bredden är i medeltal 15,1 cm (varierar mellan 9 och 24 cm). Det kan också noteras att två av djuren försetts med horn, medan ytterligare fem kan ha horn. Detta utgör en större andel än normalt i dessa sammanhang. det djur som försetts med det präktigaste hornet är också hällristningens största figur och det kan tänkas att denna är en ren.

När det gäller den stilistiska jämförelsen är det intressant att notera, liksom Hallström (1960:76f), att de bästa parallellerna till Glösa-älgarna finns västerut i det norska Trøndelag och Møre og Romsdal. I Norrland framstår nämligen Glösa-figurerna som främmande fåglar. Evenhus och Bogge I (t.ex. Gjessing 1936) kan tas som jämförelser när det gäller vissa detaljer såsom framför allt benens utformning. Någon exakt identitet får vi naturligtvis inte, men just den egendomliga utformningen av benen står varandra nära på flera av älgfigurerna på dessa tre platser.



Även om nätfigurer förekommer t.ex. på hållmålningar i Finland, tycks de förekomma särskilt ofta längs den norska kusten i samband med jakt-ristningar (Gjessing 1936), vilket också förstärker Glösas västliga koppling. Det är med andra ord sannolikt att fångstgrupperna som samlats vid Glösa normalt hade större socialt utbyte med den norska kusten än med den svenska.

## Sydliga kontakter avslöjade i bilderna?

Den intressanta frågan om vissa eller rent av alla figurer i t.ex. Nämforsen har tillkommit i samband med sydliga kontakter har flera gånger diskuterats av tidigare forskning (Hallström 1960, Baudou 1977, Malmmer 1981, 1989, Ramqvist 1988). De motiv som för detta ändamål varit mest diskuterade har varit fotsulorna, skeppen, skålgroparna och cirkelkorsen. För att belysa dessa bilders kulturella koppling ska en kritisk granskning här göras.

När det gäller *skålgroparna* är det inte säkert att dessa haft samma funktion, vare sig i tid eller rum. I Norrfors är det t.ex. tydligt när två gropar ofta uppträder i baken på älgfigurerna och sannolikt representerar någon inre eller yttre del av djuret. Men i Norrfors förekommer också dessa gropar utan älg och i något fall förekommer en ensam grop. Möjligen kan detta tolkas som att ett par eller en enskild grop i vissa fall representerar en hel älg eller en viss del av en älg. På ett motsvarande sätt kan det förhålla sig med skålgroparna i Nämforsen, nämligen att de tillhör den uppsättning motiv som jägargrupperna använde.

När det gäller *skeppen*, som sammanlagt uppgår till drygt 350 st, är det endast ett par som riktigt går att likna vid de sydiskandinaviska. Den stora mängden skepp tillhör dock uteslutande jägartraditionen, såsom den yttrar sig i taiga/tundrans kustområden och de har därför inget med Sydiskandinavien att göra.

*Cirkelkorsen* är en grupp som inte särskilt ofta förekommer bland jägarbilderna, men som i alla fall är en intressant figurtyp. Den finns representerad med ett exemplar i Norrfors och ca 5 i Nämforsen. Viktigt för symbolens uppträdande i de nordliga jägarmiljöerna är förekomsten i Leiknes, Nordland i Norge (Hagen 1976). Leiknesristningarna tillhör den s.k. nordlandsgruppen och enligt praktiskt taget samstämmig forsk-



ning utgör denna grupp det äldsta kända skiktet av skandinaviska hållbilder. Traditionens kännemärke är stora, naturalistiska och slipade bilder. Det är därför synnerligen intressant när det på denna plats också förekommer ett cirkelkors i samma teknik (Hagen, muntligen). Detta cirkelkors finns inte med på de avbildningar som publicerats av Gjessing (1936) och Hallström (1938). Däremot finns en kort okommenterad avbildning hos Hagen (1976) samt inlemmat i diskussion hos Gjessing (1978).

Detta är troligen det bästa exemplet på att cirkelkorset också bland de nordliga jägarna, kanske redan under senmesolitisk tid, var en känd symbol. Det, kanske mer än sydliga kontakter, förklarar de då och då uppträdande cirkelkorsen i bl.a. Nämforsen, Norrfors, Sporanaset (Hagen 1970, Mikkelsen 1980), Asuvansalmi (Sarvas 1969) och även i taigaområdet österut, t.ex. i Suchanich vid Jenisei (Devljet 1982). Även om alla dessa hållbilder inte tillhör neolitisk eller äldre tid, finns ingen direkt anledning att för speciellt Fennoskandiens del endast anlägga ett nord-sydligt diffusionsperspektiv. Det verkar beträffande cirkelkorset snarare vara så att det tillhör en mesolitisk formvärld och som då och då senare används inom jägartraditionen, en ståndpunkt som också Gjessing (1978) kom fram till. (Se dock argumentationen däremot hos Simonsen 1978.).

När vi kommer till avbildningen av *fotsulor* är läget svårare. Här finns veterligen, i Fennoskandien inga säkra belägg på mesolitiska avbildningar och därför får dessa stå kvar som markörer av att sydliga symboler vunnit insteg i jägargruppernas symbolvärld, åtminstone i Nämforsen som förutom Sporanaset och eventuellt Stettjord nära Narvik (Simonsen 1978), mig veterligen är de enda lokalerna där fotsulor förekommer tillsammans med figurer som ansluter till jaktbildernas tradition.

Sammantaget kan alltså konstateras att de sydiskandinaviska inslagen i jägarristningarna är ytterligt svaga. Det enda som möjligen kvarstår är enstaka skeppsbilder och fotsulemotivet i Nämforsen. Men fotsulemotivet behöver inte komma från Sydiskandinavien då detta motiv på ett flertal lokaler i Trøndelag är helt dominerande (Sognnes 1983). En västlig förbindelse kan vara lika trolig, men att motivet kommit från jordbruksområden verkar man inte komma ifrån, då ju också Trøndelag under bronsåldern har en mycket omfattande ristningsverksamhet sammanhörande med jordbruket.



Enligt nuvarande forskningsläge förläggs dateringarna av många hållbildslokaler till perioden SN-BRÅ. Det kan i detta sammanhang vara av betydelse att Nordeuropa vid denna tidpunkt inträder i en konsolideringsperiod beträffande jordbruksnäringen (Zvelebil 1986). Eftersom de tidigaste jordbruksindikationerna framträder längs kusterna både i Finland, Sverige och Norge är det också möjligt att dessa områden utgör spänningsfält mellan traditionella jägargrupper och grupper som odlar. Det är inte osannolikt att hållbildslokaler som Norrfors och Nämforsen uppstått på grund av sådana spänningar.

Nyligen har Knutsson (1988) fört fram en rad argument som pekar på de flint- och förmodligen också jordbruksbärande grupperna som bl.a. kan ses på boplatsen i Bjurselet i norra Västerbotten, sannolikt var söderifrån invandrande grupper, närmare bestämt grupper anknutna till stridsyxekulturen. Till denna argumentation kan fogas ytterligare en aspekt, nämligen att de stora depåfynd av sydiskandinavisk flinta som ofta påträffats i Västerbotten (Becker 1952), alla är belägna i relativt perifera områden. De centrala och viktigaste områdena har sannolikt då, liksom senare, varit fjällälvarnas stora dalgångar. Men depåfynden, liksom de få kända flintförande boplatserna, ligger konsekvent vid skogsälvar eller till fjällälvarna anslutade sidodalar, aldrig vid de stora älvarna. Detta kan i och för sig ha flera orsaker och till och med vara en forskningslucka. Men en rimlig tanke är att om det rörde sig om invandrande grupper, blev de helt enkelt hänvisade till marginella områden, därför att den inhemska jägar- och samlarbefolkningen bebodde de stora dalgångarna. Det är i ett sådant sammanhang inte svårt att se att de dåvarande stora älvarnas mynningslägen (såsom Norrfors, Porsi och Nämforsen) blev viktiga samlingsplatser för de lokala grupperna. Det är i detta sammanhang också begripligt att en spänning uppstår mellan de båda ekonomierna, varför extraordinära riter såsom *hällristande* måste utföras på dessa platser.

Jag betraktar alltså själva ristandet som extraordinärt, som ansågs nödvändigt när någonting i systemet förändrades eller upplevdes som en förändring till det sämre. Orsaken kan vara stora genomgripande systemkriser, konflikter mellan grupper eller samhällssystem, klimatförsämring som gör att tillgången på villebråd försämras, m.m. Om ristandet var en naturlig del i jakt- och fångstgruppernaas tillvaro skulle vi ha påträffat en enorm mängd hållbilder, vilket ju inte är fallet. Jag menar således att hållbildslokalernas fåtal och anhopning till vissa väl ut-



valda platser i själva verket är ett tecken på dess extravagans och en indikation på någon verklig eller upplevd kris i försörjningen. De ristade bilderna är därför, bland annat, ett uttryck för systembevarande.

Naturligtvis blir det då svårt att förklara en sekvens såsom den i Alta i Nord-Norge där ett kontinuerligt ristande enligt Helskog (1988) pågått i närmare fyra tusen år. Det behöver inte vara så att detta nordnorska system hela tiden varit utsatt för kriser av olika slag, men viktigt i sammanhanget är att systemet verkligen gränsat till de områden som ideligen utsatts för impulser och förändringar såsom både västra och östra bottenvikskusten samt den norska kusten upp till Troms. Det är ju tydligt att norska Finnmark legat nära detta förändringsområde, men samtidigt alltid legat utanför, varför hållristningstraditionen liksom den ekonomiska situationen genom årtusendena i själva verket inte genomgått några strukturella förändringar, såsom varit fallet i de övriga här nämnda områdena. Längs norrlandskusten tycks ristandet upphöra någon gång under bronsålder, vilket då får markera en radikal systemförändring som innebar en övergång till jordbruk och en stabil ekonomisk grund utan stora konflikter i systemet såsom fallet var i många av de mellan- och sydiskandinaviska systemen, och där hållristandet på grund av dessa spänningar utnyttjades under hela bronsåldern, för att sedan under förromersk bronsålder upphöra. Detta markerar således, liksom gravar och monument av någon form av samhällelig stabilitet åter inträtt. När sedan under romersk järnålder/folkvandringstid återigen stora konflikter dyker upp i de nordiska samhällena är hållristningar ingenting som utnyttjades. Vid den tidpunkten har de religiösa och rituella formerna helt förändrats och andra uttryck för gudablidkan och tillbedjan har ersatt hållbilderna.

## LITTERATUR

- Baudou, E. 1977. Den förhistoriska fångstkulturen i Västernorrland. *Västernorrlands Förhistoria* 1977:11-152. Härnösand.
- Becker, C.J. 1952. Die nordschwedischen Flintdepots. *Acta Archaeologica* 23:31-79.
- Carpelan, C. 1975. Älg- och björnhuvudföremål från Europas nordliga delar. *Finskt Museum* 1975:5-67.
- Devljet, M. A. 1982. Beguschije chveri na skalach gori Suchanicha na srednem Enisee. *Kratkije soobschenija* 169:53-59. Moskva.
- Ekman, J. & Iregren, E. 1984. Archaeo-zoological investigations in Northern Sweden. *Early Norrland* 8. KVHAA. Stockholm.
- Gjessing, G. 1978. Rock-pictures in northern Fenno-Scandia and their eastern affinities. *Acts of the international symposium on rock art. Lectures at Hankö 6-12 Aug. 1972*:14-30.
- Gjessing, G. 1936. *Nordenfjeldske ristninger og malninger av den arktiske gruppe*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B 30. Oslo.
- Hagen, A. 1970. *Studier i Vestnorsk bergkunst. Ausevik i Flora*. Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromsø.
- Hagen, A. 1976. *Bergkunst. Jegerfolkets helleristninger og malninger i norsk steinalder*. Oslo.
- Hallström, G. 1938. *Monumental art of northern Europe from the Stone Age, I. The Norwegian localities*. Stockholm.
- Hallström, G. 1960. *Monumental art of Northern Sweden from the Stone Age II. Näm-forsen and other localities*. Stockholm.
- Helskog, K. 1988. *Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks for-historie*. Alta.
- Hultkrantz, Å. 1989. Hällristningsreligion. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, 1989:43-58. Forum, Stockholm.
- Jensen, R. 1973. *Den norrländska hällkonstens fångstmiljö*. C-uppsats i arkeologi vid Stockholms universitet.
- Jensen, R. 1989. Härjedalen och Jämtland. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, 1989:198-212. Forum, Stockholm.
- Knutsson, K. 1988. *Making and using stone tools. The analysis of the lithic assemblages from Middle Neolithic sites with flint in Västerbotten, Northern Sweden*. Aun 11. Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.
- Malmer, M.P. 1981. *A chorological study of North European rock art*. KVHAA, Anti-kvariska serien 32. Stockholm.



- Malmer, M.P. 1989. Bergkonstens mening och innehåll. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, 1989:9-28. Forum, Stockholm.
- Mikkelsen, E. 1980. Sporaneset. En bronsalders "utpost" i Telemark. *Festskrift till Sverre Marstrand på 70-årsdagen*. Universitets oldsakssamlings skrifter 3, 1980:35-40. Oslo.
- Ramqvist, P.H. & Forsberg, L. & Backe, M. 1985b. ... and here was an elk to... A preliminary report of new petroglyphs at Stornorrfors, Ume River. *In Honorem Evert Baudou*. *Archaeology and Environment* 4:313-337. Umeå
- Ramqvist, P.H. 1988. Boplats och hällristningar i Norrfors, Umeälven. *Arkeologi i Norr* 1:29-49. Umeå.
- Ramqvist, P.H. 1989. Ångermanland, Västerbotten och Lappland. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, 1989:213-223. Forum, Stockholm.
- Sarvas. P. 1969. Die Felsmalerei von Astuvansalmi. *Suomen Museo* 1969:5-33.
- Sawwatejew, J.A. 1984. *karelische Felsbilder*. Leipzig.
- Simonsen, P. 1978. New elements for evaluating the origin and end of northern Scandinavian rock art. *Acts of the international symposium on rock art*. Lectures at Hanko 6-12 Aug. 1972:31-44.
- Sognnes, K. 1983. Helleristninger i Stjørdal II. Stjørdal og Lånke sogn. Det Kgl. norske videnskabers selskab, museet. *Rapport arkeologisk serie* 1983:6. Trondheim.
- Spång, L.-G. 1981. Fångstgropar - lämningar efter forntida älgfångst. *Västerbotten* 4, 1981:282-290.
- Taavitsainen, J.-P. 1977. Die Felsbilder von Keltavuori bei Lappeenranta. Ein neues Beispiel finnischer Felsmalereien. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 7/3, 1977: 211-215.
- Taavitsainen, J.-P. 1978. Hällmålningarna - en ny syn på Finlands förhistoria. *Antropologi i Finland* 4/1978:179-195.
- Zvelebil, M. 1986. Mesolithic societies and the transition to farming: Problems of time, scale and organisation. *Hunters in Transition. Mesolithic societies of temperate Eurasia and their transition to farming* (Ed. M. Zvelebil). New directions in archaeology, 1986:167-188. Cambridge.